

Az emberi jogok helyzetének alakulása az afrikai Nagy Tavak régióban az 1990-es és 2000-es években

BALÁZS TAMÁS

Az emberi jogok védelme a modern nyugati világ egyik legfőbb prioritása, amelynek globális szintű megvalósítása érdekében a globális Észak a legkülönbözőbb eszközökkel operál a jogvédelem szempontjából különösen problematikus területeken. A tanulmány arra vállalkozik, hogy átfogó képet adjon az emberi jogok helyzetének alakulásáról az 1990-es és 2000-es években az afrikai Nagy Tavak régióban, alapul véve a Human Rights Watch (Emberi Jogi Figyelő) jelentéseit. A területen tetten érhető javulás ellenére is kiábrándító tényekre és összefüggésekre világít rá az elemzés, ami leginkább annak köszönhető, hogy a helyi vezetés a mai napig egy rákényszerített rezsimként értelmezi a nyugati világ által vizionált emberi jogi rendszert. Ugyanakkor lehetséges megoldásokat is felvázol a tanulmány a jövőre nézve. Az emberi jogvédelem előmozdításának előfeltétele a politikai szféra kiterjesztése lenne az egyre tudatosabbá váló civil lakosságra, hiszen az ő körükben látszólag egyértelműen megfogalmazódott az igény egy „nyugatibb” miliő kialakítására.

The Evolution of Human Rights in the African Great Lakes Region during the 1990s and the 2000s

The protection of human rights is one of the top priorities of the modern Western world, and the global North operates a variety of tools in areas of particular concern for law enforcement. The study aims to provide a comprehensive analysis of the evolution of human rights in the 1990s and the 2000s in the African Great Lakes region, based on reports by Human Rights Watch. Despite the improvement in the protection of human rights, the study concludes with disappointing facts and correlations. One of the main argument blames local governments who interpret human rights as a forced regime visualised by the Western world. At the same time, the study outlines possible solutions for the future and claims that the prerequisite for promoting human rights would be the extension of the political sphere to civilians who are becoming increasingly aware of their rights and are expressing the need for a more 'Western' milieu.

Az emberi jogok védelme a modern nyugati világ egyik legfőbb prioritása, amelynek globális szintű megvalósítása érdekében a globális Észak a legkülönbözőbb eszközökkel operál a jogvédelem szempontjából különösen problematikus területeken. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy átfogó képet adjon az emberi jogok helyzetének alakulásáról az 1990-es és 2000-es években az afrikai Nagy Tavak régióban alapul véve a *Human Rights Watch* (Emberi Jogi Figyelő) jelentéseit. Ez a nem kormányzati szervezet 1989 óta dokumentálja az emberi jogok megsértésének eseteit világszerte, és az évek folyamán egyre több afrikai ország került be külön fejezetként az évkönyvekbe – így a vizsgált régió országai is.

Az afrikai Nagy Tavak régió az a hat állam alkotta terület, amelyek mindegyike csatlakozott az ENSZ-hez 1960 és 1963 között: Ruanda, Burundi, Uganda, Kongói Demokratikus Köztársaság, Tanzánia, Kenya.¹ Ugyanakkor a csatlakozás nem jelentette azt, hogy magukra nézve kötelezőnek is érezzék és tekintsék azt, amit az ENSZ Alapokmányának² bevezetője értelmében vállaltak.³ Azért érdemes elemzési egységnek egyenként kiragadott államok helyett a régiót választani, mert a hat állam több szálon is dinamikusan összekapcsolódik. Egyrészt erősen összefüggő tények engednek következtetni a népiirtás (népiirtások) összefonódására; másrészt a menekültek kérdésköre és az általuk generált regionális konfliktusok még szorosabbra fűzik az államok közti szálakat. A történelmi vizsgálódás rámutat arra is, hogy a különböző népcsoportok állandó mozgásban voltak/vannak, és az azonos nyelvet beszélő kisebb (sokszor periférikus) csoportok sorra megjelentek a szomszédos országokban. Nem melleleg, az 1972-es burundi népiirtás volt a melegágya azon indulatok elmérgesedésének, amelyek huszonegy évvel később a ruandai népiirtásban manifesztálódtak. A történelem eme véres fejezete aztán menekültek százezreit toltta a szomszédos országokba, amelyek amúgy sem voltak politikailag stabilnak tekinthetők. Így eshetett meg az is, hogy az akkori Zaire (ma Kongói Demokratikus Köztársaság) menekülttáboraiiba a népiirtó elit menekülő tagjai is megérkeztek. Ez pedig sajnálatos módon abba torkollott, hogy a menekülttáborok ellen 1996-ban Ruanda támadást indított, és az újabb többszázazres embervesztés mellett Mobutu elnök rezsimje is megbukott. A hatalomra kerülő új elnök aztán szövetségesei ellen fordulva az egész afrikai Nagy Tavak régiót, valamint a környező országokat is érintő háborúba kezdett, amelyet sok szakértő *Afrika világháborújának* nevez.⁴

1 1960: Kongói Demokratikus Köztársaság; 1961: Tanzánia; 1962: Ruanda, Burundi, Uganda; 1963: Kenya.

2 Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról szóló 1956. évi I. törvény. Forrás: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=95600001.TV (2018. 01. 27.)

3 „Mi, az Egyesült Nemzetek népei elhatározván azt, hogy [...] újból hitet teszünk az alapvető emberi jogok, az emberi személyiség méltósága és értéke, a férfiak és nők [...] egyenjogúsága mellett, [...] hogy előmozdítjuk a szociális haladást és a nagyobb szabadság mellett az életfeltételek javítását, [...] és nemzetközi szervezet segítségével előmozdítjuk valamennyi nép gazdasági és szociális előrehaladását, megállapodtunk abban, hogy e célok megvalósítására erőfeszítéseinket egyesítjük.”

4 BIEDERMANN 2013.

Mivel a nemzetközi diskurzusban nincs konszenzus arról, hogy egészen pontosan mit is határol be a *Nyugat*, így fontos annak tisztázása, hogy jelen tanulmány azt a földrajzilag Európa és Észak-Amerika területére eső *eszmerendszert* érti ezalatt, amely az egyéni jogokat helyezi előbbre a kollektív jogokkal szemben. Az emberi jogok és szabadságjogok nyugati rendszere nagy múltra tekint vissza. Már az ókori görög filozófusok is megfogalmaztak alapvető emberi és szabadságjogokat, amelyeket aztán tovább boncolgattak a keresztény teológusok, római jogászok és különösen is a felvilágosodás írói. Persze érdekes kérdés, hogy a nyugati világ vajon miért gondolja az ő eszmerendszerét mindeneknél előbbre valónak és iskolapéldának a világ számára, hiszen az emberi jogok egyetemessége mint „kulturális termék” is a nyugati civilizáció sajátja. Pontosán ezért, a kulturális relativizmus radikális vonalát képviselő személyek azt vallják, hogy az emberi jogok eszmerendszerét azon civilizációk egyszerűen képtelenek befogadni és alkalmazni, amelyek eddig nem ismerték. Sőt, egyes vélekedések szerint az emberi jogok csupán a Nyugat hegemonikus törekvéseit kiszolgáló rezsimeként foghatók fel.⁵ A kulturális relativizmus mérsékeltbb vonalát képviselők kevésbé drasztikus hozzáállást tanúsítanak, ők a kulturális különbségeknek tulajdonítanak jelentőséget az emberi jogok érvényesülésének szempontjából.⁶ Ez azért fontos, mert kultúrájuk sajátos értékeire hivatkozva a világ számos országa követ el tömeges és súlyos jogsértéseket az emberi jogokat illetően.

Ugyanakkor tisztán kell látni azt is, hogy így vagy úgy, de globális szinten fogalmazódik meg az igény arra, hogy regionális egyezményekben is átültessék a nyugati emberi jogi rezsimeket a jogvédelem tekintetében. Sőt, a véres konfliktusok során – amelyek gyökerei talán pont a Nyugat lelkén száradnak a gyarmatosítás miatt – folyton „halszódók” segélykiáltás a bajban lévő államok felől. Nem volt ez másképp az 1994-es ruandai borzalomok során sem, amely a nemzetközi közösség figyelmét végérvényesen arra irányította, hogy a Nagy Tavak régió kiemelt figyelemben részesüljön a továbbiakban.

Környei Ágnes szavait idézve: „[A]z elmúlt évtizedek nagy vívmánya, hogy az emberi jogok fogalma, ezek védelme általánosan elfogadottá vált világunkban, része lett a köztudatnak. [...] A globalizálódás előrehaladtával az értelmiségi elemzésekben kiformálódott a jövő generációkért érzett felelősség.”⁷

Az emberi jogok területe hatalmas és szinte korlátlan. A legalapvetőbb jogoktól kezdve az egészséges környezethez vagy a békéhez való jogok is ide tartoznak. Az egyik lehetőség, hogy keletkezésük/kialakulásuk szerint csoportosítjuk. Ez alapján három generációról beszélhetünk, amelyek a történelem folyamán egymás után alakultak ki időrendi sorrendben.

Az első generációs emberi jogok az úgynevezett negatív jogok, mert ezekkel kapcsolatban az államnak negatív kötelezettsége van, ami az állami hatalom korlátait is jelenti egyben: a jog alanya az egyén, a jog kötelezettje az állam, a jog tartalma pedig

5 HALMAI-TÓTH 2003, 73.

6 HALMAI-TÓTH 2003, 73.

7 KÖRNYEI 2004, 84.

az állam részéről nem beavatkozni vagy megsérteni azokat. Eleinte a klasszikus hármas tartozott ide: az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jog, amelyeket a későbbiekben kiegészítettek a különböző polgári és politikai szabadságjogok.⁸

A második generációs emberi jogok az úgynevezett pozitív jogok, hiszen az előző generációval ellentétben pozitív állami magatartást kívánnak meg. Ezeket első körben a weimari alkotmány (1919) rögzítette, majd a második világháborút követően az alkotmányos demokráciák sorra emelték be alkotmányukba, hogy nagyobb állami szerepet vállalnak a jólét biztosításában. Ehhez a generációhoz tartoznak a gazdasági, szociális és kulturális jogok. Ugyanakkor a jogtudomány nem ismeri el egységesen emberi jogoknak a második generációs jogokat, hisz legtöbbjük nem morális jogi alapokon nyugszik – nem vezethető le az egyén emberi mivoltából. Nem mellesleg, a második generációs emberi jogok biztosítása sokszor az állam gazdasági teherbíró képességének függvénye.⁹ Pontosan ezért, a különböző nemzetközi emberi jogi egyezményeket aláíró államok azt vállalják, hogy e jogokat fokozatosan biztosítják az államok a *limburgi elvek*¹⁰ alapján (20. cikk: „to achieve progressively the full realization of the rights”). Ez különösen is problematikus Afrika szempontjából, ahol a gazdasági fejletlenségre hivatkozva követnek el sorozatos jogsértéseket.

A harmadik generációs jogok életre hívója a globális Észak és a globális Dél közötti szakadék, a világban megjelenő globális méretű problémák. Ezek részben „a fejlődő világbeli nemzeti erők követeléseit és a hatalom globális újraelosztásának igényét megjelenítő jogok”, mint az önrendelkezéshez való jog, a fejlődéshez való jog, az emberiség közös örökségéből való részesedéshez való jog; másrészt az államok eredménytelensége vagy tehetetlensége miatt megfogalmazott jogok: a békéhez való jog, az egészséges környezethez való jog és a humanitárius segélyekhez való jog.¹¹ Időrendben szemlélve e jogok jelentek meg a legkésőbb. A fejlődéshez való jog például először a teheráni konferencián merült fel 1968-ban, mikor a világ egy globális konferencia keretében ült össze, hogy az emberi jogokról tárgyaljon.¹²

Ha a francia forradalom eszméire vetítenénk ki az emberi jogok nemzedékeit, akkor az első a szabadság, a második az egyenlőség, míg a harmadik a szolidaritás megtestesítője volna.¹³ Az viszont talán nem is kérdéses, hogy nem egyforma súllyal bírnak az emberi jogok különböző generációi. A történelem azt mutatja, hogy a fontossági sorrend változó. A jogok társadalmi igényekre reflektálnak, amelyik társadalmi igény előtérbe kerül, az ahhoz kapcsolódó jog lesz a fontosabb.¹⁴ A kérdés alapvetően az,

8 HALMAI-TÓTH 2003, 81–84.

9 HALMAI-TÓTH 2003, 85–86.

10 „Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.” *Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Forrás: www.escr-net.org/docs/i/425445 (2018. 01. 27.)

11 HALMAI-TÓTH 2003, 87.

12 *Background on the Right to Development*. UN Human Rights. Forrás: www.ohchr.org/EN/Issues/Development/Pages/Backgroundtrtd.aspx (2018. 01. 27.)

13 SWINARSKI 1984, 837.

14 CSINK – T. KOVÁCS 2013, 42–54.

hogya a fentebb felsoroltak közül mely jogokra érdemes egyáltalán koncentrálni vagy mely jogokról érdemes egyáltalán szót ejteni a Nagy Tavak régiót illetően.

- Az első generációs jogok körét vizsgálva a személyhez fűződő szabadságjogokról mindenképp beszélni kell. A genocídium önmagában tömeges jogsértés, magában foglalva az emberi méltóság, az élethez való jog és a kegyetlen, embertelen bánásmód tilalmának megsértését.
- A második generációs jogok helyzetének vizsgálata ingoványos terület, mivel a gazdasági jogok megsértésének garmadáját láthatjuk a Nagy Tavak régióban – de kicsit jobban a dolgok mögé nézve messzemenő következtetéseknek engedhet teret a vizsgálódás.
- A harmadik generációhoz tartozó jogok nagy részét viszont pont a régió – mint a fejlődő világ része – generálta például a humanitárius katasztrófák kapcsán. A Banjul Chartában hangsúlyosan meg is jelenik a békéhez való jog, az egészséges környezethez való jog, az emberiség közös örökségének élvezetéhez való jog és a fejlődéshez való jog.¹⁵

A *Human Rights Watch* jelentések kapcsán érdekes látni, hogy az emberi jogok különböző generációi gyakorlatilag egymásra épülve jelentek meg újabb és újabb kihívásként a térségben. A szervezet keretein belül felállított *Africa Watch* működésének első tényleges éve 1989-re datálható. A drámai politikai fejlemények akkor főleg Afrika déli részére terjedtek ki, ami nem csoda, ha belegondolunk, hogy a dél-afrikai kormány ez idő tájt engedélyezte a nacionalista szervezetek működését és ekkor engedték szabadon Nelson Mandelát – ezzel is kilátásba helyezve egy valódi politikai változást. 1989 azért jelentős év Afrika és az emberi jogok szempontjából, mert az *Africa Watch* jelentései a legfőbb információforrásává váltak az emberi jogok feltérképezésének, és a nemzetközi szakirodalom is széles körben kezdett ezekre hivatkozni. Szintén az *Africa Watch*nak köszönhető, hogy olyan országok is górcső alá kerültek (például Uganda, Ruanda), ahol emberi jogi szempontból addig semmilyen szervezett formában nem történtek megfigyelések. Annál is fontosabb az *Africa Watch* tevékenysége, mert égetően szükség volt már egy az egész kontinensre kiterjedő emberi jogi megfigyelő szervezetre, hiszen a helyi szervezetek gyenge lábakon álltak és nem igazán tudtak eredményt felmutatni.

A ruandai népirtás előtti évek emberi jogi szempontból nem sokban különböznek. Alapvetően két síkon zajlott az emberi jogokért való küzdelem – ami gyakorlatilag beilleszthető az első generációs jogok közé: a polgári és politikai jogokért. A legmeghatározóbb a demokratizálódásért vívott harc, hiszen mind Kenyában, mind Zaire-ban, mind Tanzániában a többpárti demokráciáért áhítoztak a helyiek és annak elérését próbálta megcélozni a nemzetközi közösség is a különböző „megszorításaival”. Voltaképp az egész régióról elmondható, hogy olyan alapvető jogok sérültek, mint a véleménynyilvánítás szabadsága, az önkényes letartóztatás és fogva tartás tilalma, vagy egészen egyszerűen az etnikai konfliktusok kapcsán a legalapvetőbb, az élethez való jog.

15 KÖRNYEI 1999, 241.

Az 1990-es évek elején történik is fejlődés emberi jogi szempontból, és nem is. Hol előrelépés látható, hol inkább szomorú visszaesés. S emellett, hogy az érdekek meghatározzák a nemzetközi szereplők (és azon belül is a nagyhatalmak) viszonyát az egyes országokhoz, valahogy mégsem látható az emberi jogok markáns felkarolása. Úgy tűnik, várni kellett valami nagy horderejű eseményre ahhoz, hogy a világ felébredjen tétlenségéből és elköteleződjön a már-már klisékké degradált frázisok gyakorlati megvalósítása mellett, amit az 1994-es év magával is hozott. A ruandai emberi jogi szervezetek elérték, hogy felálljon az *International Commission of Investigation on Human Rights Violation in Rwanda*, amely elkezdte kivizsgálni az addigi jogsértéseket 1990-ig visszamenőleg.¹⁶

Az 1997-es év mérföldkönek tekinthető az emberi jogok szempontjából, amit a ruandai kormányzat által sűrűn hangoztatott szlogen illusztrál: „African solutions to African problems” – vagyis afrikai problémára afrikai megoldás kell.¹⁷ Az már egy másik kérdés, hogy az *afrikai megoldások* mennyire bizonyultak humánusnak, hiszen az 1998-as év hamar bebizonyította, hogy az *afrikai megoldások afrikai problémákra elv* a gyakorlatban nem működőképes. A Kongói Demokratikus Köztársaság újabb háborúval nézett szembe, amely Afrika világháborúja néven vonult be a történelembe és öt éven keresztül sújtotta a kontinenst és minden reményt szétzúzott egy virágzó demokrácia, kulturális és gazdasági növekedés tekintetében.

Végső soron az 1990-es évtized nem szól másról, mint a demokráciáért való harcról, hogy azzal együtt az emberi jogok is védelemben részesülhessenek. Sokáig meg sem jelennek a második és harmadik generációs jogok – persze erre nincs is esély egy menekültekkel terhelt térségben, ahol az etnikai feszültség elsődleges forrása a legalapvetőbb emberi jogok súlyos és szisztematikus megsértésének. Egy ilyen fegyverekkel teleszemetelt és hatalmi harcoktól hangos régióban nem is csoda, hogy a különböző szélsőséges csoportok megjelennek és a meglévő problémákon felül még újabb lapáttal rátesznek a nép félelemben tartására.

A nemzetközi közösség szerepvállalása az emberi jogok védelmében a 21. század fordulóján is felemás. Az *Economist* magazin 2000-ben így fogalmazott: „Hopeless Africa”.¹⁸ S bár az előző évek tükrében valóban reménytelennek tűnik az emberi jogok helyzete, azért társadalmi szinten formálódni kezdenek pozitív változások a rengeteg jogsértés közepette. A Nagy Tavak régió lakosaiban is tudatosulni látszik, hogy az autoriter hatalom ellen küzdeni kell, ha egy élhetőbb kontinenst szeretnének magukénak tudni. Soha addig nem látott bátorsággal és elhatározással állnak a 2000-es évek elején az emberi jogi bajnokok, egyházak és civil szervezetek az elnyomó hatalommal szembeni harc frontvonalába: átláthatóságot, politikai részvételt és elszámoltathatóságot követelve.¹⁹ Mindebben kiemelkedő szerepe van a technika fejlődésének

16 *Human Rights Watch World Report* 1994. Forrás: www.hrw.org/reports/1994/WR94/ (2018. 01. 27.)

17 SOLOMON 2015, 68.

18 “Hopeless Africa” (2000). *The Economist* (US). Forrás: www.economist.com/leaders/2000/05/11/hopeless-africa (2018. 11. 27.)

19 *Human Rights Watch World Report* 2001. Forrás: www.hrw.org/legacy/wr2k1/ (2018. 01. 27.)

is, nevezetesen az internetnek, ahol a független sajtó és információáramlás nagyban hozzájárult az emberek tájékoztatásához. Ha mérlegre kívánjuk rakni a 2000-es éveket, akkor a legelső – mind a hat vizsgált állam esetében releváns – kihívás továbbra is a demokratizálódás. Afrika világháborújának és a burundi polgárháborúnak a lezárása mindenképp pozitív, de úgy tűnik, hogy a képlet ugyanaz: a hosszú ideje hatalmat gyakorló diktátorokat leváltó országok egyszerűen nem tudnak átállni a többpárti demokráciára. Legalábbis a folyamat roppant lassú és gyenge lábakon áll; erőszakkal és korrupcióval átítatott és mindezt nehezítik a folyamatban lévő gazdasági átalakulás kihívásai is. A talpra állás képtelensége mellett érdemes rávilágítani persze egy másik problémára is, az úgynevezett bukott államok (failed states) kialakulására. Ezek olyan országok, ahol az állam a működőképességéhez az alapvető feltételeket hiányosan vagy egyáltalán nem képes megteremteni, illetve ahol az összeomlás kockázatát rejtik magukban kvantitatív (társadalmi, gazdasági, politikai) mutatók.²⁰ Ennek klasszikus példája Szomália, de egyesek szerint (Noam Chomsky)²¹ Ruanda is ide sorolható, bár ez az álláspont mások szerint (Charles T. Call)²² vitatott.

Ruandában Juvénal Habyarimana elnök volt két évtizeden át hatalmon, Mobutu Sese Seko rezsimje három évtizeden keresztül paralizálta (az akkor még) Zaire-t, a Daniel arap Moi-éra pedig közel két és fél évtizedig húzódott Kenyában. Ugandáról nem is beszélve, ahol idén 32. éve elnököl Yoweri Museveni – többpárti demokrácia még nyomokban sem nagyon fedezhető fel. De sem a 2000-es években egymást váltó burundi elnökök (Pierre Buyoya, Domitien Ndayizeye, majd Pierre Nkurunziza), sem a tanzániai Benjamin Mkapa, majd Jakaya Kikwete elnök nem képes a klasszikus többpárti demokrácia szellemiségét magáévá tenni. A 2001-ben megválasztott Joseph Kabila kongói elnök kezéhez is csak vér tapad, Kenya 21. századi elnökei közül pedig a jelenlegi is (Uhuru Kenyatta) kapott idézést a Nemzetközi Büntetőbírósághoz. A ruandai Pasteur Bizimungu, majd Paul Kagame elnökök munkássága is a demokrácia bomlasztásának irányába hat.

Egyes szerzők már közvetlenül a hidegháború után azt fejtegetik, hogy túlságosan is merész az amerikai vízió, miszerint a nyugati demokrácia könnyen exportálható és implementálható külföldön: „[F]őleg olyan területeken problémás egy antidemokratikus politikai rendszer transzformációja, a romokban heverő gazdaság reformja és a polgárháborúk lezárása, mint Afrika.”²³

Arra a kérdésre, hogy miért van ez így, viszonylag könnyen választ adhatunk. Hogy miből fakadnak a problémák, mi akadályozza a nyugati értékek beépülését és miért nem látszanak megszűnni a jogsértések, arra három szóval lehetne válaszolni: az eltérő kulturális értékek. Aztán ehhez csapódik a gazdasági és politikai sík is.

20 CSIKI 2009, 87–93.

21 CHOMSKY 2006.

22 CALL 2008, 1491–1507.

23 CLOUGH 1992, 111. „*The belief that American ideas about democracy, economics, and world order can be retailed cheaply abroad is dangerous. Transforming undemocratic political systems, reforming collapsed economies, and ending civil wars are extremely difficult tasks, especially in Africa.*”

Welch szerint az emberi jogok iránti tudatosság a kultúrán nyugszik, és az emberi jogi rekordok egyedüli fokmérője a társadalom kulturális értékítélete. Az afrikai kultúrák a nyugatival ellentétben a méltóságra helyezik a hangsúlyt a jogokkal szemben. Olyan askriptív tényezők határozzák meg az egyén mozgásterét és társadalomban betöltött szerepét, mint: nem, kor, etnikai hovatartozás és így tovább. A Nyugat által szorgalmazott univerzalizmus és egyenlőség jelszavával élesen szemben áll az afrikai relativizmus és a társadalmi differenciálódás mint alapérték.²⁴ Ez pedig olyan mélyen égett bele az emberekbe, hogy egyfajta társadalmi tudatosság részeként elkerülhetetlen, hogy még hosszú ideig szent meggyőződése legyen a polgárok nagy részének. Például emiatt lehetséges az, hogy sok helyütt úgy tartják, hogy a felnőtté válás elválaszthatatlan része a genitális csonkítás (FGM) szertartása. Vagy ugyanúgy emiatt lehetséges a nemi szerepek hangsúlyos szétválasztása is: hogy egy valamire való férfi nem lép be a nő birodalmába (a konyhába); inkább éhes marad, mintsem a természetes rendet megszegje. Következtetésképp, ahogy Welch is fogalmaz: „[A]z emberi jogok védelméért való harc voltaképp az egyéni pszichológia csataterén zajlik”²⁵

S ha ez önmagában nem lenne elég kihívás, akkor mindennek tetejébe jön a gazdasági sík, amely tovább nehezíti az emberi jogok előmozdítását és védelmét. Hiszen lehetetlen küldetésnek tűnik, hogy az emberi jogok teljes skáláját a védelem zászlaja alá tereljük, ha az emberek gazdasági erőforrásai a nulla felé konvergálnak.

Welch ide kapcsolja a politikai síkot is, amelyet felelőssé tesz a nemzeti költségvetés alakításáért.²⁶ Való igaz, az állam feladata lenne, hogy a pénzeket úgy ossza el, hogy az oktatás, az egészségügy és a rendfenntartás a prioritások legyenek. Ehelyett a 2000-es éveket végignézve olybá tűnik, hogy a pénzek valahová eltűnnek; a szerződésekből vállalt kötelezettségek, a választási kampányokban ígért reformok pedig semmivé foszlanak – mélységes csalódottságba taszítva a nemzetközi közösséget és magukat az egyre inkább öntudatra ébredő választópolgárokat is.

A gazdasági helyzetet viszont nem szabadna kifogásként használni az államnak és azzal magyarázni az emberi jogok aktuális helyzetét. Igenis tudni kellene, pontos kimutatásokkal alátámasztva, hogy a kormányok hova költik a segélyként megkapott pénzt. A költségvetés publicitásához viszont szükség lenne az átláthatóságra és a hatalmon lévő kormányok elszámoltathatóságára – és ez az, ami nem történik meg. Helyette olyan politikai lépések tanúi vagyunk évről évre, ahol a kormány mellét verve azt hangoztatja, hogy a „totalitárius jellegű megszorító intézkedésekre” azért van szükség, hogy az ország „sugármeghajtással szárnyalhasson a fejlődés fele”.²⁷ Az áhított fejlődés viszont valószínűsíthetőleg mást jelent a jóllakottságtól kicsattanó kormánypárti politikusoknak, mint az ország nagy részét kitevő éhező és egészségügyi ellátást soha nem látott polgárainak.

24 EMERSON 1995, 290.

25 EMERSON 1995, 291. “The battle for human rights occurs in individual psychology.”

26 EMERSON 1995, 292.

27 EMERSON 1995, 293.

Ugyanakkor világosan kirajzolódik a kép, hogy a vizsgált régió polgáraiban – bár véleményartikulációjuk erősen korlátozott, megfogalmazódik az igény egyfajta kulturális átalakulásra és egy demokratikusabb államberendezkedésre. Ezért is a rengeteg tüntetés, ezért követelik a nemzetközi donorok (például USA, EU) az átláthatóságot és elszámoltathatóságot, ezért tekintik olyan fontosnak, hogy felügyeljék a választások demokratikusságát. Ám cserébe, véleményük hangoztatásáért az emberi jogi bajnokok gyakran a helyi „igazságszolgáltatás” áldozataivá válnak. Ergo hiába akarnak ők változást, ha az államapparátus foggal-körömmel ragaszkodik az abuzív régi rendszer megtartásához. Hiszen egyedül az állam (a maga jogi szuverenitásával, kiterjedt hatásköreivel és viszonylagos erőforrásaival) lehetne a kulcsfontosságú szereplő a kulturális átalakulás előmozdításában és megvalósításában.²⁸

A nemzetközi politikaelmélet liberális irányzata azt vallja, hogy a demokráciák elterjedésével nő a világrend, ezzel egyidejűleg pedig a szabálykövető állam betartja az egyének jogait és kötelezettségeit.²⁹ Szemben azonban a demokráciaexportot szorgalmazó szerzőkkel (többek közt John Ikenberry és Kenneth Schultz³⁰) a szakirodalomban szép számmal találunk olyan szerzőket is, akik amellet érvelnek, hogy a nyugati modell nem feltétlen követendő példa afrikai kontextusban. Taylor egyenesen úgy fogalmaz, hogy az „afrikai államoknak nem kell a nyugati mintát adoptálni, hiszen az állam maga a társadalmi viszonyrendszer intézményesített formája. Az afrikai társadalom felépítése pedig a saját történelmi hagyományokra épít”.³¹ Megkérdőjelezhetetlen, hogy van igazság abban, amit mond. A nemzetközi rendszer viszont egy változó és formálódó absztrakció, ami empirikus tapasztalatokból építkezik és fejlődik – még ha a fejlődés nem is mindig pozitív előjelű. Elég a klasszikus rabszolgaságra gondolni, amit hosszú idő elteltével, csak a 19. században helyeztek törvényen kívül az Egyesült Államokban, és a példákat sokáig lehetne sorolni.

A sok fennálló jogsértés ellenére ugyanakkor elmondható, hogy Afrika is sokat fejlődött emberi jogi szempontból. A globalizáció, a demokratizálódás útjára lépés valamelyest javított az emberi jogok iránti tudatosságon. Mindenképp megemlíthető az Európai Unió erősödő szerepe mint az emberi jogok egyfajta globális védelmezője. 2001. május 8-án jelent meg az Európai Bizottság (a továbbiakban: Bizottság) közleménye *„Az Európai Unió által az emberi jogok előmozdítása és a demokratizálódás terén a harmadik országokban játszott szerepről”*,³² amelynek nyomán az EU emberi jogi párbeszédbe kezdett harmadik országokkal. Külön figyelmet érdemel az EU–AU

28 ABDULLAHI 2002, 29. “The state, with its juridical sovereignty, extensive powers and relatively much larger resources, is a key element in the context of cultural transformation everywhere.”

29 IKENBERRY 1999, 56–65.

30 IKENBERRY–SCHULTZ 2002.

31 TAYLOR 2010, 3. “African states should not conform to Western models – before the state is a thing it is a social relation and the history of African social relations and states have their own historical contexts.”

32 *Emberi jogok és demokrácia az Európai Unió külső tevékenységének középpontjában – egy hatékonyabb megközelítés felé.* Forrás: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52011DC0886> (2018. 12. 10.)

emberi jogi párbeszéd, amelyet 2006-ban hoztak létre azzal a céllal, hogy az támogassa az Afrika–EU-partnerség munkáját az emberi jogok mindkét kontinensen történő előmozdítására és védelmére irányuló erőfeszítéseiben.³³ Az átfogó célkitűzések java részét a demokratikus elvekhez és a jogállamisághoz kapcsolódó kérdések tapasztalatcseréjének erősítése, valamint a kontinentális és nemzetközi emberi jogi eszközök hatékony végrehajtásának elősegítése adja. A 2000-es évek kapcsán ugyancsak fontos megemlíteni az *Ember és a Népek Jogainak Afrikai Chartáját* (a továbbiakban: Charta). A dokumentumot már 1981-ben elfogadták, majd 1998-ban egy kiegészítő jegyzőkönyv létrehozta az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bíróságát is. Ugyanakkor a valóságban 2006-ban lépett hatályba a jegyzőkönyv. A Banjul Charta annyiban sajátos, hogy egyszerre tartalmaz polgári és politikai, gazdasági, szociális és kulturális és szolidaritási jogokat; illetve számos különbség is fellelhető benne az univerzális szabályozáshoz képest. Egyrészt hangsúlyozza az úgynevezett afrikai értékrendet (amelyben a vallás, a nők helyzete, a bíróságok szerepe sajátos), másrészt a hangsúly az individuum helyett a csoportra helyeződik, és az egyén jogairól csak ezen belül, jobban mondva ezen keresztül lehet szó. A Charta azért is kiemelkedően fontos, mert megállapításai egyre inkább befolyással bírnak a nemzeti bíróságok jogértelmezésében.³⁴ Köszönhetően az emberi jogok súlyos és szisztematikus megsértésének, sok afrikai polgár „jogosan veszíti (vagy vesztette) el a kormányukba vetett bizalmat” – ez pedig mind inkább arra sarkallja őket, hogy szupranacionális intézményekhez forduljanak jogorvoslatért.³⁵ Ezért is üdvözlendő az Ember és Népek Jogainak Afrikai Chartája és az azt értelmező Bizottság munkája, hisz reményteli folyamatok elindítója. Két évtizeddel ezelőtt a régió emberi jogi képe a világ legrosszabbjai közé tartozott; mára – ha nem is szabadult meg ettől a jelzőtől, az emberi jogokkal kapcsolatos hozzáállás radikális módon megváltozott.³⁶

A 2000-es években megsokasodik a szervezett emberi jogi csoportok száma. Leginkább a nem kormányközi szervek munkájának tulajdonítható kiemelkedően fontos szerep, hiszen az ő feladatukká válik, hogy globális, regionális és helyi szinten is terjesszék az emberi jogok iránti tudatosságot. Információkat gyűjtenek és jelentéseket készítenek – amelyek nélkül jelen tanulmány sem készülhetett volna el. A közvélemény befolyásolásával, az áldozatoknak kínált asszisztenciával, a kormányokra és nemzetközi tanácsadó szervezetekre gyakorolt nyomással oroszlánrészt vállalnak a jogvédelemért vívott harcban.

Az NGO-k munkája nyomán indult meg nagy erővel a harc a múlt évtizedben a HIV/AIDS-vírussal³⁷ szemben. Szintén NGO-k hívták fel a figyelmet Uganda kap-

33 *AU-EU Human Rights Dialogue*. Forrás: www.africa-eu-partnership.org/en/projects/au-eu-human-rights-dialogue (2018. 12. 10.)

34 African Commission on Human and Peoples' Rights. www.achpr.org/ (2018. 12. 10.)

35 WOHLGEMUTH–SALL 2006, 12.

36 WOHLGEMUTH–SALL 2006, 19.

37 Például: The Regional HIV/AIDS Team for Africa: 2000-ben alapított és azóta is aktív, először zimbabwei, majd zambiai székhelyű szervezet, akik szubszaharai Afrikában küzdenek a HIV-fertőzések számának visszaszorításért.

csán 2006-ban az LGBT³⁸-személyek jogainak eltiprására. Ők³⁹ fejezték ki folyamatos aggályukat a Kongói Demokratikus Köztársaságban „virágzó” gyerekkatonasággal kapcsolatban, a Tanzániában aggasztó mértéket öltő gyermekházasságokkal⁴⁰ kapcsolatban. Szintén NGO-k⁴¹ irányították a figyelmet a burundi egészségügyi ellátórendszer siralmas helyzetére, az oktatáshoz való hozzájárás fontosságára. A sort pedig hosszasan lehetne folytatni.

A nemzetközi közösség részéről érdekes megemlíteni a *Human Rights Watch* mellett egyéb, de szintén nyugati finanszírozású NGO-k tevékenységét is. Ilyen például az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynöksége (*United States Agency for International Development – USAID*) által pénzelt amerikai békeintézet (*United States Institute of Peace – USIP*), amely hibrid megoldásokat próbál létrehozni. Az intézet tipikus tevékenységei közé tartozik, hogy a helyi és nemzetközi partnerekkel együttműködve biztosítja a helyszíni készségek fejlesztését, oktatást, támogatásokat és kutatásokat. Ezek mind arra irányulnak, hogy tompítsák a konfliktusokat, javítsák a kormányzást, illetve megfékezzék az erőszakos szélsőségeket. Ruanda esetén jó példa erre, hogy az intézet szervezésében konfliktuskezelési tréninget tartanak a békefenntartók számára 2008 óta. De tipikusan alkalmazhatók kulcsfontosságú emberi jogi kérdések rendezésére olyan próbálkozások is, mint Tanzániában a női nemi szervek megcsonkításának gyakorlatát megfékezni igyekvő ismeretterjesztő előadások.⁴²

Ám az NGO-k munkája ellenére is folytatódnak az emberi jogi jogsértések. A gyermekhalandóság ijesztő méreteket ölt, a menekültek és belső menekültek kérdése továbbra sem megoldott, a nőekkel szembeni elnyomás nem csökken, a tisztességes eljáráshoz való jog kivétel nélkül a régió minden országában sérül, a kormányok átláthatósága és elszámoltathatósága pedig egy távoli álomnak tűnik.⁴³

A probléma gyökere ott van az állam és a civil társadalom közti egyensúlyhiányban. Ez pedig az elitizmus problematikáját veti fel: addig nem lesz változás, amíg a hatalmon lévő elit, amelyik a tényleges politikai és gazdasági helyzetért felelős, nem szavaz „bizalmat” az őket megválasztó népnek.⁴⁴ Amíg a kormányok az ország túlnyomó részét kitevő lakosságról úgy gondolják, hogy ők csupán egy ignoráns és felelőtlen tömeg generikus képviselői, akkor sosem engedik őket tudatos, felelős és gondolkodó entitásként a hatalomba. Persze valószínűleg pont ez a cél. Főleg, ha a ruandai kormány ellen tüntető egyik „ignoráns és felelőtlen” aktivista a 2000-es évek fordulóján elhangzott szavait idézzük, ahogy ezt Englund is: „Nem hiszem, hogy az üzenetünk

38 Például: Freedom and Roam Uganda (FARUG) – 2003-ban Ugandában alapított és azóta is aktív szervezet. Human Rights Awareness and Promotion Forum (HRAPF) 2008-ban alapított és azóta is aktív kampalmai székhelyű NGO.

39 Például: Child Soldiers International – 1998-ban alapított és azóta is aktív (akkori nevén: Coalition to Stop the Use of Child Soldiers) szervezet.

40 Például: Girls Not Brides: A gyermekházasságok felszámolásáért, a fiatal lányok jogait védő, 2002 óta működő globális szervezet.

41 Például: Human Health Aid-Burundi – 2001-ben alapított és azóta is aktív bujumburai székhelyű NGO.

42 United States Institute of Peace. www.usip.org/ (2018. 12. 10.)

43 EMERSON 1995, 284.

44 ENGLUND 2006, 194.

olyan bonyolult: igazi demokráciát szeretnénk, az emberi jogok tiszteletben tartásával, egy másik – jobb és élhetőbb – világot, ha ez lehetséges.”⁴⁵

A helyzet valószínűleg rég konzolidálódott volna, ha a kormányok is magukénak érzik a jogvédelemért vívott harcot. Ám egyértelműen úgy tűnik, hogy nem tekintenek rá személyes célként. A tessék-lássék intézkedések is csak azért történnek, hogy a nemzetközi donorok kiutalják a segélyeket. Bár 9/11 után Afrika azt feltételezte, hogy az amerikai külpolitikában hangsúlyosabb szerepet kap majd a terrorizmus elleni harc kapcsán, ez csak részben lett igaz. Az Obama-adminisztráció kapcsán például jól játszik, hogy csupán érdekhözzáállásról van szó a Nagy Tavak régióban. Az utóbbi években az Egyesült Államok csupán azért ápol jó kapcsolatokat Ruandával és Ugandával, mert Washington szövetségeseiket talált magának a terrorizmus elleni harcban Darfúr és Szomália kapcsán.⁴⁶ Egy másik jelentős nemzetközi donor az Egyesült Királyság. A brit politika a '90-es évek végéig Afrikát inkább problémaként látta, semmint lehetőségként. A hivatalos brit segélyezési politika deklarált célja Blair alatt lett az, hogy békés államokat és társadalmakat építsen, amelyek az Egyesült Királyság stratégiai céljai mellett hozzájárulnak a nemzetközi biztonsághoz is.⁴⁷ A francia külpolitika szintén érdekes. A Françafrique egyfelől szoros kötelekként szolgált mindig is, de a francia külpolitika számára egyre drágább lett, hogy segítséget nyújtson az afrikai ügyekben. Kicsit el is fordult a kontinens problémái felől. Majd a '90-es évek végére, a 2000-es évek elejére figyelhető meg, hogy európai-zálóik a francia Afrika-politika – a mögöttes érv természetesen a költségvállalásban keresendő. Hisz az EU színeiben eloszlanak a segélyek, így csökkenek Franciaország egyéni kiadásai Afrikai irányába.⁴⁸

Meg kell emlékezni a „második versenyfutás Afrikáért” győzteséről, Kínáról is. A kínai befektetések az afrikai kontinensen a hidegháború vége óta a legjelentősebb fejlesztések motorjaivá váltak. Az Egyesült Államok mögött Kína a második legnagyobb bilaterális kereskedelmi partnere mára Afrikának, megelőzve az Európai Uniót.⁴⁹ Az emberi jogok szempontjából az USA félelme volt, hogy Kína térhódítása a maga marxista-kollektivistája és konfucianus értékeivel veszélyt jelenthet majd a nyugati értékekkel szemben. De nem így lett. Ha nem is a demokrácia megvalósításáért küzdve, de Kína célja és érdekei is, hogy erős kormányzat és biztonság legyen a kereskedelmi partnerek országában. Épp ezért, Kína sem támogat olyan afrikai rezsimeket, amelyek aláásnák a gazdasági fejlődést és Kína saját elképzeléseit az emberi jogok terén.⁵⁰

Összességében elmondható, hogy az emberi jogi bajnokok fáradozásai mindaddig parttalanok tűnnek az afrikai Nagy Tavak régióban (még a területen tetten érhető javulás ellenére is), míg a helyi vezetés egy rákényszerített rezsimeként értelme-

45 ENGLUND 2006, 202.

46 BESWICK 2010, 739–754.; Forrás: <https://ebscohost.com/> (2018. 01. 27.)

47 BESWICK 2010, 35.

48 TAYLOR 2010, 52.

49 TAYLOR 2010, 67.

50 TAYLOR 2010, 80.

zi a nyugati világ által vizionált emberi jogi rendszert. Ezért is lenne fontos növelni a már említett hibrid megoldások szerepét, amit az amerikai békeintézet is csinál, hogy a helyi érdekeltek bevonásával a figyelemfelhíváson keresztül szélesebb rétegekhez is elérjenek a kezdeményezések.

Bár sokszor kiábrándító tényekre és összefüggésekre világít rá a nemzetközi donorok Afrika-politikájának vizsgálata, de az elvitathatatlan, hogy interdependencia áll fent a régió emberi jogi képe és a Nyugat erőfeszítései között. A demokratizálódás foka egyértelműen összefügg az országok számára kiutalt segélyek és támogatások összegével; s pontosan a demokratizálódás folyamata az, ami minden általam vizsgált állam esetében a legfőbb kihívás. Ha a nyugati segélyek elég magasak, akkor a régió országaiban a kormányok látszólag erőfeszítéseket tesznek az emberi jogok előmozdítása érdekében. Ám mihelyst csökken a kiutalt támogatás, egyből olyan politikai lépések tanúi vagyunk, ahol a kormány mellét verve azt hangoztatja, hogy a „totalitárius jellegű megszorító intézkedésekre” igenis szükség van.

Lehetséges megoldás a jövőre nézve és az emberi jogvédelem előmozdításának előfeltétele tehát a politikai szféra kiterjesztése lenne az egyre tudatosabbá váló civil lakosságra. Ami nem feltétlen a donorok által kiutalt segélyekkel érhető el, hiszen azt a helyi kormányok az átláthatóság hiánya miatt úgy elsüllyesztkik, hogy még csak el sem számoltathatók vele. A pénzügyi források mellett elsősorban a társadalom öntudatra ébresztésében kellene még aktívabb szerepet vállalni az emberi jogi bajnokoknak. Talán nem is annyira nehéz a dolog, hiszen a civil társadalom részéről úgy tűnik, egyértelműen megfogalmazódott az igény egy „nyugatibb” miliő kialakítására.

Felhasznált irodalom

- ABDULLAHI, An-Na'im (2002): *Cultural Transformation and Human Rights in Africa*. London, Zed Books. DOI: <https://doi.org/10.1017/S000202060002713X>
- BESWICK, Danielle (2010): Peacekeeping, Regime Security and 'African Solutions to African Problems': Exploring Motivations for Rwanda's Involvement in Darfur. *Third World Quarterly*, Vol. 31, No. 5, 739–754. DOI: <https://doi.org/10.1080/01436597.2010.503566>
- BIEDERMANN Zsuzsánna (2013): *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban – Ajánlások a megelőzésre*. PhD-értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem. DOI: <https://doi.org/10.14267/phd.2013030>
- CALL, Charles T. (2008): The Fallacy of the 'Failed State'. *Third World Quarterly*, Vol. 29, No. 8. 1491–1507. DOI: <https://doi.org/10.1080/01436590802544207>
- CHOMSKY, Noam (2006): *Failed States: The Abuse of Power and the Assault on Democracy*. New York, Metropolitan Books.
- CLOUGH, Michael (1992): *Free at Last?: U.S. Policy toward Africa and the End of the Cold War*. New York, Council on Foreign Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022278X00020929>
- CSIKI, Tamás (2009): A Failed States Index. *Nemzet és Biztonság*, 2. évf. 7. sz. 87–93.
- CSINK Lóránt – T. KOVÁCS Júlia (2013): Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 4. sz. 42–54.
- EMERSON, Welch Claude (1995): *Protecting Human Rights in Africa Roles and Strategies of Non-governmental Organizations*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

- ENGLUND, Harri (2006): *Prisoners of Freedom: Human Rights and the African Poor*. Berkeley, University of California Press.
- HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (2003): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- IKENBERRY, G. John (1999): Why Export Democracy? *The Wilson Quarterly*, Vol. 23, No. 2. 56–65.
- IKENBERRY, G. John – SCHULTZ, K. A. (2002): Democracy and Coercive Diplomacy. *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 3. DOI: <https://doi.org/10.2307/20033179>
- KÖRNYEI Ágnes (1999): *Regionalizmus az egyetemessé váló emberi jogokban, különös tekintettel az Amerikai Államok Szervezetére*. Budapest, Emberi Jogok Magyar Központja Közalapítvány.
- KÖRNYEI Ágnes (2004): Nemzetközi törekvések az emberi kötelességek meghatározására. *Acta Humana*, 15. évf. 2. sz. 77–100.
- SOLOMON, Hussein (2015): African Solutions To Africa'S Problems? African Approaches To Peace, Security And Stability. *Scientia Militaria – South African Journal of Military Studies*, Vol. 43, No. 1. 45–76. DOI: <https://doi.org/10.5787/43-1-1109>
- SWINARSKI, Christophe (1984): *Etudes Et Essais Sur Le Droit International Humanitaire Et Sur Les Principes De La Croix-Rouge En L'honneur De Jean Pictet*. Geneva, Martinus Nijhoff Publishers.
- TAYLOR, Ian (2010): *The International Relations of Sub-Saharan Africa*. New York, Continuum.
- WOHLGEMUTH, Lennart – SALL, Ebrima (2006): *Human Rights, Regionalism, and the Dilemmas of Democracy in Africa*. Dakar, Senegal, Council for the Development of Social Science Research in Africa.

Jogforrások

- Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról szóló 1956. évi I. törvény. Forrás: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=95600001.TV (2018. 01. 27.)
- Emberi jogok és demokrácia az Európai Unió külső tevékenységének középpontjában – egy hatékonyabb megközelítés felé. Forrás: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52011DC0886> (2018. 12. 10.)

Internetes források

- AU-EU Human Rights Dialogue. Forrás: www.africa-eu-partnership.org/en/projects/au-eu-human-rights-dialogue (2018. 12. 10.)
- "Hopeless Africa" (2000). *The Economist* (US). Forrás: www.economist.com/leaders/2000/05/11/hopeless-africa (2018. 11. 27.)
- Human Rights Watch World Report 1994*. Forrás: www.hrw.org/reports/1994/WR94/ (2018. 01. 27.)
- Human Rights Watch World Report 2001*. Forrás: www.hrw.org/legacy/wr2k1/ (2018. 01. 27.)
- Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Forrás: www.escr-net.org/docs/i/425445 (2018. 01. 27.)
- Background on the Right to Development*. UN Human Rights. Forrás: www.ohchr.org/EN/Issues/Development/Pages/Backgroundtrtd.aspx (2018. 01. 27.)
- www.achpr.org/ (2018. 12. 10.)
- www.usip.org/ (2018. 12. 10.)